

Ks. Damian GADAMER*

MARKSIZM PSYCHOANALITYCZNY W KONCEPCJACH OTTONA GROSSA I WILHELMA REICHA

Spis treści: Wstęp; 1. Antropologia Marksa i Freuda; 2. Otto Gross (1877 - 1920); 3. Wilhelm Reich (1897-1956); Zakończenie; Streszczenie; Summary: Psychoanalytic Marxism in Otto Gross's and Wilhelm Reich's concept; Bibliografia.

Słowa klucze: freudomarksizm, Gross, Reich, marksizm, rewolucja seksualna.

Key words: Freudo-Marxism, Gross, Reich, Marxism, sexual revolution.

Wstęp

Kiedy Karol Marks umierał w 1883 r. w Londynie, Zygmunt Freud miał dwadzieścia siedem lat. Marks i Freud zajmowali się różnymi dziedzinami ludzkiego życia i nauki, dlatego przez to ćwierćwiecze nie mieli ze sobą wiele wspólnego. Ich biografie są względem siebie w relacji rozłączności. Pomimo to, wraz z Fryderykiem Nietzsche, uważani są za geniuszy współczesnego świata. Inspirowali bowiem wielu myślicieli XX wieku, min. Görgy'ą Lukácsa, Jacquesa Lacana, Michela Foucaulta, Jacquesa Derridaę, Gilesa Deleuze'a oraz Paula Ricoeura.

Marks w swojej refleksji filozoficznej oraz działalności społecznej zajmował się człowiekiem w odniesieniu społecznym i ekonomicznym. Skupił się zatem na kolektywnym wymiarze egzystencji człowieka. Stworzył wraz z Fryderykiem Engelsem system socjalizmu naukowego, opierający się na tezach materializmu dialektycznego¹, materializmu hi-

* Autor jest księdzem diecezji siedleckiej (2020). Pracuje w duszpasterstwie. Jest wikariuszem w parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Komarówce Podlaskiej.

¹ „A zatem prawa dialektyki są abstrahowane z dziejów przyrody i społeczeństwa ludzkiego. Toteż są one jedynie najogólniejszymi prawami tych dwu faz rozwoju historycznego, jak również samego myślenia. I w gruncie rzeczy można je zredukować do trzech praw, którymi są: prawo przechodzenia ilości w jakość i

storycznego², walki klasowej³ i alienacji człowieka⁴. Nie sposób jednak wymienić wszystkich aspektów marksowskiego socjalizmu i wyjaśnić szczegółowo wyżej wymienione pojęcia w tym artykule.

Antropologiczno-społeczna doktryna Marksa nie upadła jednak wraz z jego śmiercią, ale była rozwijana przez jego następców w obrębie filozofii, ekonomii, socjologii i wszystkich nauk, które dotyczą człowieka i jego działania w świecie⁵. Postmarksowska teoria oparta na jego dorobku, funkcjonuje obecnie pod nazwą marksizmu lub neomarksizmu (tzw. marksizmu zachodniego).

Freud, lekarz z wykształcenia, zajmował się przede wszystkim człowiekiem jako jednostką. Zainicjował nowy kierunek w badaniach psychologicznych, zwany psychoanalizą. Terminu tego, Freud pierwszy raz w sposób oficjalny użył w roku 1901, w swojej pracy *Psychopatologia życia codziennego*⁶. O psychoanalizie można mówić z perspektywy: doktrynalnej jako teorii psychologicznej oraz praktycznej jako metodzie leczenia.

odwrotnie; prawo wzajemnego przenikania się przeciwieństw; prawo zaprzeczenia”. F. Engels, *Dialektyka przyrody*, w: https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1883/dial_prz/24.htm (04.09.2020).

² „Sposób produkcji życia materialnego warunkuje społeczny, polityczny i duchowy proces życia w ogólności. Nie świadomość ludzi określa ich byt, lecz przeciwnie, ich społeczny byt określa ich świadomość”. K. Marks, *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, 2012, w: <https://maopd.files.wordpress.com/2012/02/przyczynek-do-krytyki-ekonomii-politycznej-1859.pdf>, s. 6 (04.09.2020).

³ „Historia wszystkich dotychczasowych społeczeństw jest historią walk klasowych. Wolny i niewolnik, patrycjusz i plebejusz, feudał i chłop poddany, majster cechowy i czeladnik, krótko mówiąc, ciemniejszy i uciesnieni pozostawali w stałym do siebie przeciwieństwie, prowadzili nieustanną, już to ukrytą, już to jawną walkę – walkę, która za każdym razem kończyła się rewolucyjnym przeobrażeniem całego społeczeństwa albo wspólną zagładą walczących klas. (...) Nasza epoka, epoka burżuazji, wyróżnia się jednak tym, że uproszczyła przeciwieństwa klasowe. Całe społeczeństwo rozszcza się coraz bardziej na dwa wielkie wrogie obozy, na dwie wielkie, wręcz przeciwstawne sobie klasy: burżuazję i proletariat”. K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*, Warszawa 2007, s. 3.

⁴ „Robotnik wkłada w przedmiot swoje życie; lecz odtąd należy ono już nie do niego, tylko do przedmiotu. Im bardziej wzrasta więc ta działalność, tym bardziej bezprzedmiotowy jest robotnik. Co jest produktem jego pracy, nie jest nim samym. Dlatego też im większy jest ten produkt, tym mniej przedstawia on sam. Alienacja robotnika we własnym produkcie oznacza nie tylko to, że jego praca staje się przedmiotem, bytem zewnętrznym, lecz i to, że istnieje poza nim, niezależnie od niego, jako coś obcego, i że staje się wobec niego samodzielną potęgą, że życie, które dał przedmiotowi, przeciwstawia mu się wrogo i obco”. K. Marks, *Rękopisy filozoficzno-ekonomiczne*, w: <https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1844/rekopisy/rekopisy.htm#R04> [04.09.2020].

⁵ R. Legutko, *marksizm*, w: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/marksizm;3937974.html> (06.07.2020).

⁶ W. Czernianin, H. Czernianin, *Zarys teorii psychoanalitycznej Zygmunta Freuda w perspektywie psychologii literatury*, „Przegląd Biblioterapeutyczny” 18 (2017), s. 14.

Kierunek psychoanalityczny w ujęciu doktrynalnym opiera się min. na tezach o trójwymiarowym charakterze psychiki ludzkiej⁷, istotnej roli popędów w życiu jednostki⁸ i człowieku jako istocie konfliktowej⁹.

W praktycznym wymiarze psychoanaliza jest metodą psychoterapeutyczną pomagającą człowiekowi w leczeniu różnego rodzaju zaburzeń psychicznych przez analizę podświadomości. Freudowska terapia obejmowała analizę wolnych skojarzeń, marzeń sennych oraz czynności pomyłkowych.

1. Antropologia Marksa i Freuda

Wydawać by się mogło, że w centrum zainteresowań Marksa i Freuda stoi człowiek. Lepiej jest jednak stwierdzić, że centrum to stanowi szeroko pojęta antropologia, ponieważ twierdzenie o centralnej pozycji człowieka w obecnym kontekście filozoficznym ma wydźwięk personalistyczny. Personalizm nie jest jednak paradygmatem naukowym owych myślicieli.

Różnice w działalności Freuda i Marksa wypływają głównie z różnych celów podjętych przez siebie przedsięwzięć. Freud pisząc, w kontekście relacji hipnozy i psychoanalizy, twierdzi, że *kuracja analityczna nakłada zarówno na lekarza, jak i na chorego zadanie wykonania ciężkiej pracy, która zostaje zużytkowana do zniesienia oporów wewnętrznych. Przez pokonanie tych oporów życie duchowe chorego zostaje zmienione na stałe, podniesione na wyższy stopień rozwoju i chronione przed nowymi możliwościami zachorowania. Ta pra-*

⁷ „Do znajomości tego aparatu psychicznego doszliśmy przez studia nad indywidualnym rozwojem istoty ludzkiej. Najstarszą z tych psychicznych prowincji czy też instancji nazywamy „ono”, id (Es); jego treścią jest to wszystko, co dziedziczymy, co rodząc się przynosimy ze sobą, co jest konstytucjonalnie stałe, przede wszystkim więc wywodzące się z organizacji cielesnej popędy (...) Pod wpływem otaczającego nas realnego świata zewnętrznego część id uległa szczególnemu rozwojowi. Pierwotnie jak warstwa korowa, wyposażona w organy służące do odbierania bodźców i do ochrony przed nimi, wytworzyła się osobna struktura, która od tej pory pośredniczy między id a światem zewnętrznym. Tę sferę naszego życia psychicznego nazywamy „ja”, ego (Ich). (...) W rezultacie długiego okresu dzieciństwa, podczas którego życie rozwijającego się człowieka zależne jest od rodziców, w jego „ja” wykształca się specjalna instancja, w której wpływ rodziców nadal trwa. Instancja ta otrzymała nazwę „nad-ja”, superego (Überich)”. Z. Freud, *Poza zasadą przyjemności*, Warszawa 2012, s. 93-94.

⁸ „Siły, które - jak sądzimy - kryją się za napięciami towarzyszącymi potrzebom id, nazywamy popędami. Reprezentują one wymogi, jakie ciało stawia życiu psychicznemu. Jakkolwiek stanowią one ostateczną przyczynę wszelkiej aktywności, niemniej mają naturę konserwatywną; z każdego stanu, jaki osiągnęła jakaś istota, wyłania się tendencja do przywrócenia tego stanu, kiedy tylko zostaje on porzucony. Można więc rozróżnić nieokreśloną ilość popędów. (...) Po długich wahaniach zdecydowaliśmy się przyjąć jedynie dwa popędy podstawowe: erosa i popęd niszczycielski”. Z. Freud, *Poza zasadą przyjemności*, dz. cyt., s. 95.

⁹ „Już niejednokrotnie i nawet dopiero niedawno mieliśmy znowu do czynienia z rozróżnieniem popędów jaźni i popędów seksualnych. Najpierw stłumienie pokazało nam, że oba rodzaje popędów mogą występować przeciw sobie, że wtedy popędy seksualne formalnie ulegają i są zmuszone zdobywać zaspokojenie na okólnej drodze regresji, przy czym znajdują wtedy dzięki swojej wytrwałości wynagrodzenie za klęskę”. Z. Freud, *Wstęp do psychoanalizy*, Warszawa 1982, s. 401.

ca przezwyciężenia jest istotą kuracji analitycznej, chory ma jej dokonać, a lekarz umożliwia mu to za pomocą sugestii, działającej wychowawczo¹⁰. Innymi słowy, celem psychoanalizy jest pomoc w przezwyciężaniu podświadomych mechanizmów człowieka, by ten mógł odzyskać świadomość i kontrolę (przynajmniej częściowo) nad swoim życiem.

Marks o celach swojej działalności intelektualno-społecznej pisał w *Manifeście Partii Komunistycznej*: *najbliższy cel komunistów jest ten sam co wszystkich innych partii proletariackich: ukształtowanie proletariatu w klasę, obalenie panowania burżuazji, zdobycie władzy politycznej przez proletariat*¹¹. Jednak cel ten można osiągnąć wyłącznie w jeden sposób - rewolucję. *Komuniści uważają za niegodne ukrywanie swych poglądów i zamiarów. Oświadczają oni otwarcie, że cele ich mogą być osiągnięte jedynie przez obalenie przemocą całego dotychczasowego ustroju społecznego. Niechaj drżą panujące klasy przed rewolucją komunistyczną*¹². Rewolucja jest więc właściwym celem marksistów.

Pomimo różnic treściowych, zakresowych i teleologicznych systemów Marksa i Freuda to jednak, już za czasów życia Freuda, dochodziło do prób unifikacji myśli psychoanalitycznej i myśli marksowskiej. Osiągnięcia psychoanalizy miały służyć za teorię wyjaśniającą konieczność przeprowadzenia rewolucji społecznej. Położenie szczególnego akcentu na rolę tłumionego przez superego popędu seksualnego, przyczyniło się do wpisania rewolucji seksualnej na stałe w program marksistowskiej działalności. Rewolucja społeczna - cel marksizmu - stał się w jakimś sensie celem działalności psychoanalitycznej. Rewolucja ta stała się częścią *kuracji analitycznej*, a kuracja formą rewolucji społecznej, z tym że *choroba* nie dotyczyła tylko jednostki, ale przede wszystkim porządek społeczny. Ten psychoanalityczno-marksistowski mezalians jest obecny w historii pod nazwą *freudomarksizmu*.

W tym artykule zostanie przedstawiony, z perspektywy historycznej i doktrynalnej, związek psychoanalizy z marksizmem w myśli Ottona Grossa i Wilhelma Reicha, którzy jako pierwsi podjęli się dzieła zsyntezowania wniosków Freuda i Marksa.

2. Otto Gross (1877 - 1920)

Otto Gross to postać tragiczna w historii psychoanalizy. Był uczniem Freuda¹³, którego Carl Jung, inny wybitny uczeń Freuda, w 1908 r. nazwał bratem bliźniakiem¹⁴. Na kilka dni przed swoją śmiercią został odnaleziony w dramatycznym stanie na ulicy. Umierał

¹⁰ Tamże, s. 437.

¹¹ K. Marks, *Manifest komunistyczny*, dz. cyt., s. 10.

¹² Tamże, s. 21.

¹³ W liście 27 lutego 1908 r. Freud uznaje Grossa za równie zdolnego jak Carla Gustava Junga, co pokazuje tylko, że był on bardzo zdolnym psychoanalitykiem. S. Freud., C. G. Jung, *Listy 1906-1914*, Warszawa 2011, s. 76.

¹⁴ Tamże, s. 92. List z 19 czerwca 1908 roku.

w całkowitym zapomnieniu do tego stopnia, że o jego śmierci inni psychologowie dowiedzieli się dopiero w 1924 r. na VIII Międzynarodowym Kongresie Psychoanalitycznym w Salzburgu. Wówczas tę wiadomość przekazał Ernest Jones.

Otto Gross to również postać zapomniana. Niewiele jest publikacji o nim lub o jego koncepcjach psychologicznych. Dopiero w 1999 r. w Berlinie powstało Międzynarodowe Towarzystwo Ottona Grossa, które zajmuje się badaniem jego dzieł¹⁵. W tym samym roku odbył się również pierwszy Międzynarodowy Kongres Ottona Grossa.

Wydaje się, że został on wymazany z historii psychoanalizy z powodu swojego silnego uzależnienia od kokainy, kilkukrotnego leczenia psychiatrycznego oraz etykiety *schizofrenika*, którą po terapii nadał Jung Grossowi. Temat choroby psychicznej Grossa wielokrotnie pada w korespondencji między Jungiem a Freudem¹⁶.

Austriacki psychoanalityk, mimo swoich skomplikowanych doświadczeń życiowych, miał dość duży wpływ na rozwój psychologii. Postulował on między innymi zmianę nazwy jednostki chorobowej z *dementia praecox* („otępienie wczesne”) na *dementia sejunctiva*, która bardziej akcentuje fakt rozszczepienia ludzkiej świadomości¹⁷. Nazwa ta jednak nie przyjęła się. Ironią losu jest to, że Jung analizując Grossa zdiagnozował u niego właśnie *dementia praecox*¹⁸. Dziś tę chorobę nazywa się schizofrenią. Pokazuje to fakt, iż Gross jako jeden z pierwszych psychiatrów zajmował się badaniem tego zaburzenia psychicznego.

Grossowi można przypisać stworzenie podstawy umożliwiającej w niedalekiej przyszłości fuzję marksizmu i psychoanalizy. On jako pierwszy związał ze sobą działalność psychoanalityczną z rewolucyjną polityką¹⁹. Sam marksistą w sensie ścisłym nie był, choć w 1918 r. wstąpił do partii komunistycznej. Związany był przede wszystkim z ruchami anarchistyczno-rewolucyjnymi w Asconie. Gross skupił się więc na konsolidacji psychoanalizy z anarchizmem.

Gross określany jest anarchistą komunitarnym. Gross bowiem w przeciwieństwie do Freuda uważał człowieka za istotę prospołeczną²⁰. Według niego człowiek powinien żyć w społeczeństwie, ale zmianie musi ulec dotychczasowe funkcjonowanie ludzkiej społecz-

¹⁵ <https://uia.org/s/or/en/1100005544> [04.09.2020].

¹⁶ S. Freud., C. G. Jung, *Listy 1906-1914*, dz. cyt., s. 76, s. 83, s. 89. List z 27 lutego 1908 r., 19 kwietnia 1908 r., 14 maja 1908 r.

¹⁷ O. Gross, *Zur Nomenclatur „Dementia sejunctiva”*, w: <https://ottogross.org/deutsch/Gesamtwerk/14.1.html> [12.09.2020].

¹⁸ S. Freud., C. G. Jung, *Listy 1906-1914*, dz. cyt. s. 92. List z 19 czerwca 1908 roku.

¹⁹ Jest to jedna z pierwszych informacji podawanych o Otto Grossie na stronie nieoficjalnego Międzynarodowego Stowarzyszenia Studiów o Otto Grossie. <https://ottogross.org/> 20.07.2020 [30.08.2020].

²⁰ D. Burston, *Conflict and Sociability in Hegel, Freud, and Their Followers: Tzvetan Todorov's „Living Alone Together”*, „New Literary History” 27 (1996), s. 74.

ności.

W swojej działalności psychopolitycznej inspirował się dziełami Piotra Kropotkina, jednego z naczelných rosyjskich anarchokomunistów. Przede wszystkim odwoływał się do teorii pomocy wzajemnej, jako zasadniczego czynnika rozwojowego. Koncepcja ta uzasadnia ludzką i zwierzęcą potrzebę życia z innymi. Jak Kropotkin zaznacza, nie jest on twórcą tej teorii, ale raczej do jego osiągnięć należy jej rozwinięcie i uzasadnienie²¹.

Gross jako jeden z pierwszych zaznaczył konieczność uwzględnienia kontekstu społecznego w pracy terapeutycznej. Mówił o złożonych relacjach występujących pomiędzy życiem psychicznym człowieka i życiem społecznym. Powiązał zatem zmiany w życiu wewnętrznym istoty ludzkiej ze zmianami społeczno-politycznymi²². Sens tej relacji oddają jego słowa z artykułu *Zur Überwindung der kulturellen Krise* z 1913 roku: *psychologia nieświadomości jest filozofią rewolucji*²³.

Gross swoje rewolucyjne poglądy przedstawił na I Międzynarodowym Kongresie Psychoanalitycznym w Salzburgu w 1908 roku. Freud wówczas starał się ugasić rewolucyjny zapal Grossa mówiąc, że *jesteśmy lekarzami i naszym celem jest nimi pozostać*²⁴. Być może dlatego nazwisko tego austriackiego psychoanalityka nie widnieje w programie kongresu. Są w nim umieszczone nazwiska min. Zygmunta Freuda, Ernesta Jonesa, Ludwika Stekela, Alfreda Adlera, Karla Gustawa Junga oraz Sandora Ferencziego²⁵. Obecność Grossa na owym kongresie potwierdza jednak Wilhelm Stekel oraz Ernest Jones.

Otto Gross prawdopodobnie jako pierwszy użył pojęcia *rewolucja seksualna*. Uważał on, że miejscem, w którym styka się porządek społeczny i życie psychiczne człowieka to sfera seksualności. Według tej teorii, uwolnienie przez człowieka energii libidynalnej, jest konieczną podstawą do wszelkiego rodzaju emancypacji w życiu społeczno-politycznym²⁶. Związał zatem z sobą konieczność przeprowadzenia rewolucji społecznej z rewolucją seksualną. Ten związek ma natomiast charakter dialektyczny.

Austriacki psychoanalityk twierdził, że burżuazyjny system społeczny jest systemem represji. Porządek ten działa na zasadzie przymusu i dostosowania. Władza, która stoi na

²¹ P. Kropotkin, *Pomoc wzajemna jako czynnik rozwoju*, Warszawa 1921, s. 17.

²² G. M. Heuer, *Jung's twin brother. Otto Gross and Carl Gustav Jung*, 2002 w: https://www.researchgate.net/publication/229559425_Jung's_twin_brother_Otto_Gross_and_Carl_Gustav_Jung, s. 15-16 (12.09.2020).

²³ K. Rejmer, *Zapomniana historia nauki czyli fantazje i facecje naszych dziadków*, Warszawa 2018, s. 286

²⁴ Tamże, s. 285.

²⁵ Program I Międzynarodowego Kongresu Psychoanalitycznego w Salzburgu oraz podstawowe informacje o nim można znaleźć na stronie https://www.psyalpha.net/files/pdfs/ipv_kongresse_1908-1918.pdf [21.07.2020].

²⁶ G. M. Heuer, *Jung's twin brother. Otto Gross and Carl Gustav Jung*, dz. cyt., s. 16.

straży porządku, tłumi jednostkę wraz z jej naturalnymi dyspozycjami i każe jej dostosować się do obowiązujących norm. Przystosowywanie jednostki do życia w takim społeczeństwie odbywa się w trakcie wychowania. W człowieku występuje jednak konflikt między tym, co jest wewnętrznym usposobieniem, a tym co jest mu narzucane z zewnątrz²⁷. Ten stan rzeczy jest przyczyną różnych aberracji psychicznych.

Gross nie zgadza się z Freudem uważającym, że terapia psychoanalityczna ma pomóc jednostce w dostosowaniu się do norm społecznych i życia w społeczeństwie. Takie działanie z jednej strony pomaga w kontrolowaniu swoich nie popieranych społecznie popędów, ale z drugiej strony konserwuje autorytet władzy i system represji. Otto Gross twierdzi stąd, że psychologia nieświadomości ma dawać coś wręcz odwrotnego²⁸.

Uznając za Kropotkinem, że człowiek jest z natury dobry, twierdzi, iż wszystkie wrodzone dyspozycje i popędy człowieka są celowe nie tylko dla niego jako jednostki, ale także dla społeczności (teoria pomocy wzajemnej). To, co jest wrodzone i kryje się w człowieku, jest dobre. Metoda psychoanalityczna ma pomóc w lepszym poznaniu człowieka, jego wewnętrznych motywacji, czyli tego wszystkiego, co jest przez patriarchalny system represji zepchnięte do nieświadomości. Dzięki analizie, człowiek lepiej poznaje samego siebie i żyje tak jak powinien, bez żadnych zewnętrznych represji. Człowiek zatem winien dążyć do zewnętrznego przejawiania swoich popędów. Psychoanaliza ma pomóc, nie w tłumieniu popędów, ale raczej w ich ekspresji. Nowy system społeczny trzeba zbudować na osiągnięciach analizy psychologicznej po to, aby mógł być on dokładniej dostosowany do *nieświadomej* natury człowieka²⁹.

Człowiek przez *wyrażanie siebie* dokona rewolucyjnie zmiany porządku społecznego. Nie można bowiem utrzymywać czegoś, co jest zbudowane na narzucaniu, represji i przemocy. Dzięki temu nowy porządek nie będzie już represyjny. Następuje więc tutaj przeciwny ruch: to nie człowiek dostosowuje się, ale to porządek społeczny ma być dostosowany do człowieka.

Gross za jedno z głównych źródeł zła, owego społecznego porządku, uważał system patriarchalny. Patriarchalizm jest swego rodzaju zinstytucjonalizowaną formą systemu represji. Nie ulega wątpliwości to, że ten pogląd Grossa został sformułowany na podsta-

²⁷ O zmianie pedagogii człowieka przez wyzbycie się aparatu przymusu i represji jako pierwszej rewolucji, mówił także Sándor Ferenczi w czasie I Międzynarodowego Kongresu Psychoanalitycznego w Salzburgu w 1908 r. w wykładzie *Psychoanaliza i pedagogika*. S. Ferenczi, *Psychoanalyse und Pädagogik*, 1908, w: <https://www.psyalpha.net/de/literatur/volltexte/ferenczi-sandor-ausgewaehlte-schriften/ferenczi-sandor-19081938-psychoanalyse-paedagogik> [07.08.2020].

²⁸ O. Gross, *Protest und Moral im Unbewußten* <https://ottogross.org/deutsch/Gesamtwerk/34.html> [18.09.2020].

²⁹ Tamże.

wie doświadczenia swojego domu rodzinnego. Obraz surowego ojca, który wysyłał syna na przymusowe terapie, zamykał w szpitalu psychiatrycznym oraz w pewnym momencie życia ubezwłasnowolnił, mocno wpisał się w jego doświadczenie³⁰. Jeszcze sam Freud w liście do Junga z 19 maja 1908 roku zaznacza, że pierwszym wspomnieniem Grossa z dzieciństwa są słowa ojca, które kieruje do odwiedzającego: *Niech pan uważa on gryzie*³¹.

Potencjał rewolucyjny psychologii nieświadomości przejawia się zasadniczo w tym, że daje ona podłoże do krytyki oraz odrzucenia dotychczasowego porządku społeczno-moralno-kulturowego zbudowanego na sublimacji ludzkich popędów.

Nie można mówić o historii i powiązaniach psychoanalizy z marksizmem bez Ottona Grossa. On bowiem był pierwszym psychoanalitykiem, który zajął się działalnością psychopolityczną. Sformułował wiele tez, które później powtórzy i rozwinie Wilhelm Reich w swojej doktrynie ekonomii seksualnej. Doktryna Reicha przeszła do historii pod nazwą ‚freudomarksizmu’.

3. Wilhelm Reich (1897-1956)

Wilhelm Reich jest jedną z kluczowych postaci, które stały się ikoną rewolucji seksualnej 1968 roku. To jego imię wypisywano na ścianach Paryża i Berlina w czasie powstań studenckich. Wówczas to rozczytywano się także w jego książce *Psychologia mas wobec faszyzmu*. Reich stał się swego rodzaju wzorem dla antyautorytarnych ruchów społecznych walczących o wyzwolenie ludzi spod opresyjnych tradycyjnych instytucji społecznych i politycznych³².

Studia rozpoczął w 1918 roku w Wiedniu. Poznał Zygmunta Freuda i stał się jego uczniem. Już w 1922 roku posiadał własny gabinet psychologiczny. Pełnił także obowiązki zastępcy dyrektora kliniki psychiatrycznej Freuda. W 1930 roku wstąpił do partii komunistycznej w Niemczech. Był zatem psychoanalitykiem i działaczem komunistycznym³³. Za teorie, które głosił stał się *persona non grata* i został wydalony z Międzynarodowego Towarzystwa Psychoanalitycznego oraz Niemieckiej Partii Komunistycznej.

Wilhelm Reich zapisał się w historii jako ojciec teorii freudomarksizmu. Jako psychoanalityk zaczął *na podstawie odkryć naukowych Freuda pytać o realne możliwości wytworzenia całkiem nowego społeczeństwa rządzącego się innymi aniżeli dotychczas zasadami*

³⁰ K. Rejmer, *Zapomniana historia nauki czyli fantazje i facecje naszych dziadków*, dz. cyt., s. 287.

³¹ S. Freud., C. G. Jung, *Listy 1906-1914*, dz. cyt., s. 90.

³² M. Lipowicz, *Rewolucja seksualna jako droga do ponowoczesności - analiza twórczości Wilhelma Reicha w świetle współczesnej dekonstrukcji kultury patriarchalnej*, „Kultura i Edukacja” 94 (2013), s. 148.

³³ K. Rejmer, *Zapomniana historia nauki czyli fantazje i facecje naszych dziadków*, dz. cyt., s. 288.

uprawiania polityki, gospodarki i nawet inną hierarchią społeczną³⁴. Reich chciał więc przy pomocy freudowskiej psychoanalizy zmienić dotychczasowe stosunki społeczno-ekonomiczne. Dążył do związania ze sobą teorii Freuda i Marksa, aby móc zreformować porządek społeczny. Jego celem nie była jednak zmiana porządku dla samej zmiany. Chciał, aby nowo wytworzona kultura jak najbardziej odpowiadała jednostce, która ma prawo do bycia sobą³⁵. Jego działalność psychoanalityczna nie dążyła już do wyjaśnienia struktury społecznej w oparciu o życie psychiczne jednostki (tak było u Freuda), ale na odwrót - do opisu człowieka, która jest mocno naznaczony strukturą społeczną³⁶.

Sam Reich zaznacza, że nie chodzi mu o uzupełnianie, zastępowania czy mieszanie Marksa z Freudem lub Freuda z Marksem. Raczej zauważa on, że odkrycia psychologiczne Freuda odpowiadają na pytanie, na które Marks nie udzielił ostatecznej odpowiedzi. Pytanie to mianowicie brzmi, *dlaczego ludzie od tysięcy lat pozwalają się wyzyskiwać i moralnie poniżać, jednym słowem zniewalać*³⁷?

Reich zauważa, że marksowska odpowiedź upatrująca główną przyczynę walki klas, bytu robotników i ich świadomości w czynnikach ekonomicznych, zwłaszcza w relacjach własnościowych i produkcji gospodarczej, jest niepełna. Nie do końca jest tak, że to wyłącznie sytuacja gospodarcza kształtuje świadomość człowieka. Zwraca on uwagę na rolę ideologii grupy ciemniejszych, jako skutecznego środka utrzymania systemu represji. Utożsamia on ideologię klasy panującej z subiektywnym czynnikiem dziejów. Reich stwierdza, że *myśli klasy panującej w każdej epoce są myślami panującymi, to znaczy klasa mająca władzę materialną w społeczeństwie ma także władzę duchową*³⁸. Szczególną rolę subiektywnego czynnika dziejowego rozwinął w swojej myśli filozoficznej Włodzimierz Lenin.

Ważnym kontekstem do przemyślenia marksowskiej odpowiedzi była sytuacja rozwoju faszyzmu i nazizmu. Skoro robotnikom miało być w pewnym momencie historii tak dobrze, mieli być główną siłą rewolucyjną, to dlaczego tak wielu z nich zwróciło się w stronę mistycyzmu³⁹ faszystowskiego i rządów autorytarnych? Tryumf faszyzmu pokazuje, że *marksizm okazał się niezdolny do wyjaśnienia, dlaczego spauperyzowane masy zwróciły się*

³⁴ M. Lipowicz, *Rewolucja seksualna jako droga do ponowoczesności - analiza twórczości Wilhelma Reicha w świetle współczesnej dekonstrukcji kultury patriarchalnej*, dz. cyt., s. 147.

³⁵ Tamże, s. 148.

³⁶ E. Balibar, *Faszyzm, psychoanaliza, freudomarksizm*, Warszawa 2006, s. 8.

³⁷ W. Reich, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, Warszawa 2009, s. 46.

³⁸ Tamże, s. 43-44.

³⁹ Dla Reicha mistycyzm jest wynikiem wyparcia seksualnego. Człowiek kierujący się w swoim życiu mistyką, boi się realizować swój potencjał erotyczny. Każde tłumienie libido kończy się ucieczką w mistykę. Przejawia się to przede wszystkim w potrzebie religii i Kościoła. Bez mistycyzmu, który jest źródłem reakcyjności społeczeństw, nie byłoby możliwe przyjęcie faszyzmu.

w stronę nacjonalizmu (zamiast ku rewolucyjnej świadomości klasowej), co dało nazizmowi możliwość wykorzystania nacjonalizmu w celu zdławienia walki klas⁴⁰. Według Reicha, nie było to wynikiem charyzmy i działalności Hitlera oraz Mussoliniego, ale jak uważa, *irracjonalnej struktury człowieka masowego*⁴¹.

Irracjonalizm przejawia się w tym, że człowiek postępuje zupełnie inaczej (sprzecznie), niż powinien z perspektywy swojej ekonomicznej pozycji. Poparcie rasizmu i faszyzmu przez robotników jest tego jasnym przykładem. Reich stwierdza, że marksizm deterministyczny (tzw. wulgarny) nie jest w stanie odpowiedzieć na powyższe pytanie. Psychoanaliza natomiast posiada odpowiednie narzędzie do zbadania tego zjawiska. Psychologia mas jest więc w stanie pomóc marksizmowi w osiągnięciu swoich celów.

Reich zauważa również dwa niedostatki w systemie Marksa i Freuda. Stwierdza, że analiza marksistowska pomija kluczową rolę rodziny w procesie kształtowania historii. Według niego ma ona wręcz charakter determinujący. Marksiści czynią to, aby dzieje człowieka przedstawić jedynie w czystej teoretycznej formie klasowej.

Z drugiej strony Reich uważa, że niedostatkami systemu Freuda jest pominięcie kwestii pracy w tworzeniu się więzi społecznych. Reich szukał swego rodzaju syntezy dla tych obu instytucji (pracy i rodziny). Odnalazł ją w *ekonomii seksualnej*, która jest miejscem unifikacji historii i nieświadomości oraz walki klas i tłumionej seksualności. Zatem, żeby zrozumieć *irracjonalną strukturę człowieka masowego* Reich poddaje analizie *na poziomie samych struktur naddeterminację rodziny przez kapitalistyczne panowanie w obszarze siły roboczej*⁴².

Reich, idąc za Freudem, twierdził, że wyparcie seksualne jest przyczyną nerwic i wielu zaburzeń psychicznych u człowieka. Freud zastrzegał jednak, że pewien stopień tłumienia seksualności jest dopuszczalny. Najbardziej widocznym efektem tego działania jest kultura. Powstała ona w wyniku kanalizacji seksualnej siły człowieka w działalności nie seksualnej. Freud dążył zatem przez psychoanalizę do balansowania wyparcia seksualnego tworzącego kulturę (sublimacja) i wyparcia będącego przyczyną nerwic.

Reich, w porównaniu do swojego nauczyciela, poszedł w drugą stronę. Zaprzecza on temu, jakoby sublimacja była czynnikiem kulturotwórczym. Mówi o tym tak: *gdy zbadamy dzieje tłumienia życia płciowego i źródło wypierania seksualności, odkryjemy, że procesy te nie rozpoczęły się wraz z początkiem rozwoju kultury, nie są zatem warunkiem jej wykształcenia, lecz stosunkowo późno, dopiero z autorytarnym patriarchatem i początkiem podziału klasowego*⁴³.

⁴⁰ E. Balibar, *Faszyzm, psychoanaliza, freudomarksizm*, dz. cyt., s. 4.

⁴¹ W. Reich, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, dz. cyt., s. 20.

⁴² E. Balibar, *Faszyzm, psychoanaliza, freudomarksizm*, dz. cyt., s. 6.

⁴³ W. Reich, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, dz. cyt., s. 49.

Według niego, celem człowieka jest zaspokojenie seksualne. Każda próba tłumienia energii libidynalnej jest zamachem na człowieka. Ostatecznie stwierdza, że brak owego zaspokojenia wytwarza w człowieku potrzebę destrukcji, której największym przejawem był holokaust⁴⁴.

Głównymi przyczynami nerwic u człowieka są moralność narzucana przez burżuazję oraz oparta na niej społeczno-ekonomiczna baza⁴⁵. Tłumienie seksualności jest ściśle powiązane ze strukturą rodziny patriarchalnej. Rodzina bowiem jest zorganizowaną strukturą stojącą na straży owej aseksualnej moralności. Mniej więcej około czwartego lub piątego roku życia następuje u człowieka powiązanie struktury seksualnej i społeczno-ekonomicznej w rodzinie patriarchalnej. Dziecko wychowywane w takiej rodzinie jest seksualnie hamowane, przez co zaczyna ono odczuwać wstyd i lęk przed autorytetem. *Kształtowanie struktury autorytarnej w człowieku następuje (...) przez zakotwiczenie zahamowania i lęku seksualnego w żywej sferze bodźców seksualnych*⁴⁶. Wyrobienie sobie autorytetu w rodzinie umożliwia proces wychowania owego człowieka według ideologii autorytarnej, której ucieleśnieniem jest ojciec. Twierdzi nawet, że ojciec jest przedstawicielem państwa autorytarne. Rodzina staje się przez to *najwartościowszym instrumentem władzy*⁴⁷.

Rodzina osadza się jednak na instytucji małżeństwa. Reich upatruje w niej szczególne zło i źródło niesprawiedliwości społecznej. Uważa, że jedynym celem małżeństwa są motywacje zarobkowe mężczyzny. Dzięki tej instytucji mężczyzna zdobywa również szczególną dominację nad kobietą.

Reich jest zdania, że przed opresyjnym porządkiem patriarchalnym rozpowszechniony był matriarchat, który utożsamiał z wolnością i swobodą seksualną. Przejście od matriarchatu do patriarchy uznaje za początek kształtowania się społeczeństwa klasowego. Konsekwencjami prymatu porządku patriarchalnego w społeczeństwie, według Reicha, są: ogniskowanie się władzy wyłącznie wokół mężczyzn, obowiązek małżeństwa, seksualne represje oraz podział społeczeństwa na ciemnych i ciemionych⁴⁸. Jak się wydaje, w teorii Reicha, ciemnymi i twórcami całego aparatu represji są mężczyźni, a ciemionymi są ci, którzy nie wpisują się w system przez nich skonstruowany.

⁴⁴ M. Lipowicz, *Rewolucja seksualna jako droga do ponowoczesności - analiza twórczości Wilhelma Reicha w świetle współczesnej dekonstrukcji kultury patriarchalnej*, dz. cyt., s. 151.

⁴⁵ K. Rejmer, *Zapomniana historia nauki czyli fantazje i facecje naszych dziadków*, dz. cyt., s. 288.

⁴⁶ W. Reich, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, dz. cyt., s. 50.

⁴⁷ Tamże, s. 69.

⁴⁸ Lipowicz, *Rewolucja seksualna jako droga do ponowoczesności - analiza twórczości Wilhelma Reicha w świetle współczesnej dekonstrukcji kultury patriarchalnej*, dz. cyt., s. 154-155.

Reich, szukając odpowiedzi na pytanie, na które Marks nie dał ostatecznej odpowiedzi, twierdzi że *stłumienie seksualności zmienia strukturalnie człowieka poddanego wyzyskowi gospodarczemu, sprawiając, że działa on, czuje i myśli wbrew swoim interesom materialnym*⁴⁹. Rodzinno-religijna represja seksualności jest swego rodzaju fundamentalnym uciskiem, które warunkuje wszelkie inne formy niesprawiedliwości dotyczącej człowieka. Sam zaznacza, że ucisk seksualny pojawia się wraz z patriarchatem i początkiem podziału klasowego⁵⁰. Reich twierdzi w konsekwencji, że przed samą rewolucją społeczną, jaką proponuje Marks, należy dokonać rewolucji seksualnej⁵¹. Rzeczywista i trwała rewolucja w stosunkach produkcji jest możliwa tylko wtedy, gdy patriarchalno-religijno-kapitalistyczny system przymusu upadnie w wyniku powrotu do pierwotnej swobody seksualnej. Motywem przeprowadzenia owej rewolucji ma być już nie tylko społeczny dyskomfort ekonomiczny, ale przede wszystkim seksualny. *Potencja seksualna, fizyczny wigor i piękno muszą stać się trwałymi ideałami rewolucyjnego ruchu na rzecz wolności*⁵².

Reich swoją teorię osadził na pseudonaukowych teoriach bionu i orgonu. Orgon to swego rodzaju energia kosmiczna, która w organizmie żywym pełni funkcję energii życiowej (libido). Biona to natomiast cząsteczki, które są pośrednim formą między materią organiczną i nieorganiczną. To w nich jest utkwiona energia orgonu. Reich stworzył nawet urządzenie - orgasmatron - którego zadaniem jest pobieranie orgonu, a w konsekwencji leczenie nim pacjentów. Terapia orgonem ma pozytywnie wpływać na kondycję fizyczną i psychiczną człowieka⁵³.

Pseudonaukowa teoria bionu i orgonu jest prawdopodobną przeszkodą do naukowego traktowania teorii rewolucji seksualnej stworzonej przez Reicha. Może to być powodem do lekceważenia jej lub uważania za teorię z rodzaju *science-fiction*. Biona i orgon to błędne uzasadnienie, jednak nie można przez to podważać całej teorii Reicha, zwłaszcza schematu wyzwolenczego i jej psychopolitycznych konsekwencji. Przemawia za tym fakt rozpoczęcia rewolucji seksualnej w 1968 roku, której Reich był jedną z ikon, a także rozwinięcie jego myśli przez neomarksistowskich działaczy szkoły frankfurckiej, przede wszystkim Ericha Fromma i Herberta Marcuse'a.

⁴⁹ W. Reich, *Psychologia mas wobec faszyzmu*, dz. cyt., s. 51.

⁵⁰ zob. Tamże, s. 49.

⁵¹ Lipowicz, *Rewolucja seksualna jako droga do ponowoczesności - analiza twórczości Wilhelma Reicha w świetle współczesnej dekonstrukcji kultury patriarchalnej*, dz. cyt., s. 155.

⁵² W. Reich, *Sexual Revolution*, s. 267, cyt. za E. M. Jones, *Libido dominandi. Seks jako narzędzie kontroli społecznej*, Wrocław 2013, s. 328.

⁵³ K. Rejmer, *Zapomniana historia nauki czyli fantazje i facecje naszych dziadków*, dz. cyt., s. 290.

Reich, szukając na pytania Marksa odpowiedzi w teoriach Freuda, skonstruował nowy wyzwoleniecy schemat. Rewolucja społeczna zmieniająca stosunki produkcji winna być poprzedzona rewolucją seksualną. Cały represyjno-autorytarny system społeczny (nadbudowa) jest bowiem oparty na wyparciu seksualności (baza). Wszelka rewolucja społeczna winna zacząć się zatem od rewolucji seksualnej opierającej się na nowym, nie opresyjnym wychowaniu człowieka. Teoria freudomarksizmu jest zatem nie tylko teorią psychopolityczną, ale również pedagogiczną.

Zakończenie

Otto Gross i Wilhelm Reich to psychoanaliticy, którzy zastosowali odkrycia Freuda do działalności politycznej. Z jednej strony ukazuje to fakt, jak łatwo można manipulować psychoanalizą. Z drugiej pokazuje, jak brzemienne w skutki jest współpraca psychoanalizy i polityki. Nie dziwi zatem fakt, że psychoanaliza została wykorzystana przez neomarksistowskich działaczy do wprowadzenia rewolucji społeczno-seksualnej. Rewolucja 1968 roku, od czasu której można zauważyć intensywność zmian społecznych i obyczajowych na świecie, nie wzięła się przecież z niczego.

Odkrycia Freuda miały stać się uzasadnieniem konieczności przeprowadzenia rewolucji. Cały autorytarny system społeczny, który represjonuje ludzi i tłumi ich prawdziwą seksualną naturę przez wychowanie w patriarchalnej rodzinie i Kościele, jest odpowiedzialny za nieszczęście człowieka. Gdy ciemężyciele stracą swoje narzędzie ucisku w postaci systemu społecznego, to wówczas człowiek stanie się rzeczywiście wolnym, zwłaszcza wolnym od jakiegokolwiek przymusu. Może się to dokonać wyłącznie na drodze rewolucyjnej.

Rewolucja jest swego rodzaju przewyciężeniem opresyjnego systemu, na straży którego stoi małżeństwo i rodzina. Pojęcie ciemężonego robotnika zostaje również rozszerzone na każdego, kto czuje się zniewalany, przede wszystkim seksualnie, przez system patriarchalny. Dekonstrukcja człowieka i dekonstrukcja porządku społecznego to cel działalności freudomarksistowskiej.

Streszczenie

Na początku XX wieku dwóch uczniów Zygmunta Freuda podjęło się dzieła zsyntezowania wniosków do jakich doszli na mocy swoich antropologicznych refleksji Karol Marks i Zygmunt Freud. Otto Gross i Wilhelm Reich widzieli w teorii psychoanalitycznej teorię dopełniającą rewolucyjne aspiracje Marksa. Koncepcja Freuda została potraktowana jako teoria wyjaśniająca konieczność przeprowadzenia rewolucji społecznej. Uznali, że rewolucję socjalną należy poprzedzić rewolucją seksualną. Otto Gross jako pierwszy posłu-

żył się pojęciem *rewolucja seksualna*. Również jako pierwszy użył psychoanalizy do działalności społeczno-politycznej. Wilhelm Reich stworzył dojrzałą wersję freudomarksizmu. Według niego obecny system patriarchalny jest wynikiem tłumienia ludzkiej seksualności. System społeczny, który tłumi ludzkie pożądanie jest zły. Baza ekonomiczna nie jest ostateczną przyczyną bytu człowieka. Ona sama jest bowiem determinowana narzucaną burżuazyjną moralnością. Reich uzupełni zatem koncepcje Marksa teorią ekonomii seksualnej. Marksizm psychoanalityczny to koncepcja dekonstruująca system społeczny.

Summary

Psychoanalytic Marxism in Otto Gross's and Wilhelm Reich's concept.

In the beginning of the 20th century two disciples of Sigmund Freud tried to synthesize conclusions which Karl Marx and Sigmund Freud had made. Otto Gross and Wilhelm Reich regarded psychoanalytic theory as a complement of Marx's revolutionary ambition. They considered Freud's conception as theory of necessity for persecution a social revolution. Two disciples of Freud also considered sexual revolution as the best way to persecute social revolution. Otto Gross used *sexual revolution* for the first time in history. He also used psychoanalysis in political and social issues for the first time. Wilhelm Reich made the sophisticated Freudo-Marxism theory. According to him current patriarchal system is a result of suppression of human sexuality. Social system that suppress human sexuality is bad. 'The economic base' is not enough to give legitimacy to human being. It is determined by authoritarian bourgeois morality. Reich complemented Marx's ideas with sexual economics theory. Psychoanalytic Marxism is overthrowing for social system.

Bibliografia:

Balibar, E. (2008). *Faszyzm, psychoanaliza, freudomarksizm*. Warszawa: Studenckie Koło Filozofii Marksistowskiej (Uniwersytet Warszawski)

Burston, D. (1996). Conflict and Sociability in Hegel, Freud, and Their Followers: Tzvetan Todorov's „Living Alone Together”. *New Literary History* 27 (1), 73-82

Czernianin, W., Czernianin H. (2017). Zarys teorii psychoanalitycznej Zygmunta Freuda w perspektywie psychologii literatury. *Przegląd Biblioterapeutyczny* 18 (1), 13-34

Engels, F., *Dialektyka przyrody*. Pobrano z: https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1883/dial_prz/24.htm (04.09.2020).

Ferenczi, S. (1908). *Psychoanalyse und Pädagogik*. Pobrano z: <https://www.psyalpa.net/de/literatur/volltexte/ferenczi-sandor-ausgewaehlte-schriften/ferenczi-sandor-19081938-psychoanalyse-paedagogik> (07.08.2020).

Freud, S., Jung, C. G. (2011). *Listy 1906-1914*. Warszawa: Wydawnictwo KR

- Freud, Z. (1982). *Wstęp do psychoanalizy*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Freud, Z. (2012). *Poza zasadą przyjemności*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN
- Gross, O. (1919). *Protest und Moral im Unbewußten*[https](https://ottogross.org/deutsch/Gesamtwerk/34.html). Pobrano z: <https://ottogross.org/deutsch/Gesamtwerk/34.html> (08.09.2020).
- Gross, O. *Zur Nomenclatur „Dementia sejunctiva”*, Pobrano z: <https://ottogross.org/deutsch/Gesamtwerk/14.1.html> (12.09.2020).
- Heuer, G. M. (2002). *Jung's twin brother. Otto Gross and Carl Gustav Jung*. Pobrano z: https://www.researchgate.net/publication/229559425_Jung's_twin_brother_Otto_Gross_and_Carl_Gustav_Jung, (12.09.2020).
- Internationale Psychoanalytische Vereinigung 1910-2010*. Pobrano z: https://www.psyal-pha.net/files/pdfs/ipv_kongresse_1908-1918.pdf (21.07.2020).
- Jones, E. M. (2013). *Libido dominandi. Seks jako narzędzie kontroli społecznej*. Wrocław: Wektory.
- Kropotkin, P. (1921). *Pomoc wzajemna jako czynnik rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Księgarni Społecznej „Książka” (Olesiński Merlek i S-ka).
- Legutko, R. *Marksizm*. Pobrano z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/marksizm;3937974.html> (06.07.2020).
- Lipowicz, M. (2013). Rewolucja seksualna jako droga do ponowoczesności - analiza twórczości Wilhelma Reicha w świetle współczesnej dekonstrukcji kultury patriarchalnej. *Kultura i Edukacja* 94 (1), 145-168.
- Marks, K. (2012). *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*. Pobrano z: <https://mapd.files.wordpress.com/2012/02/przyczynek-do-krytyki-ekonomii-politycznej-1859.pdf> (04.09.2020)
- Marks, K. *Rękopisy filozoficzno-ekonomiczne*. Pobrano z: <https://www.marxists.org/polski/marks-engels/1844/rekopisy/rekopisy.htm#R04> (04.09.2020).
- Marks, K., Engels, F. (2007). *Manifest komunistyczny*. Warszawa: Studenckie Koło filozofii marksistowskiej (Uniwersytet Warszawski).
- Reich, W. (2009). *Psychologia mas wobec faszyzmu*. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia.
- Rejmer, K. (2018). *Zapomniana historia nauki czyli fantazje i facecje naszych dziadków*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.